

Шевчук – Шевчук В. О. Роман юрби : хроніка «безперспективної» вулиці (1972-1991) / В.О.Шевчук. – К. : Унів. вид-во Пульсари, 2009. – 622 с.

Штинько – Штинько В. Тернослов / В. Штинько. – Луцьк : ВМА Терен, 2008. – 176 с.

В статье исследовано специфику предложения как полиаспектной синтаксической единицы языка. Рассмотрение проблематики предложения и анализ его функциональных особенностей осуществлено на основе концепции синтаксической зависимости. Определено, что на тип синтаксической зависимости влияет структурная организация предложения.

Ключевые слова: предложение, формально-синтаксична структура предложения, семантико-синтаксическая структура предложения, коммуникативная структура предложения, синтаксическая зависимость.

The article investigated the proposal as a multidimensional syntax language unit. The study problems of the sentence and analysis of the functional features implemented based on the concept of syntactic dependencies. The structural organization of the sentence affects the type of syntactic dependence.

Key words: sentence, formally-syntactic structure of the sentence, semantic-syntactic structure of the sentence, communicative structure of the sentence, the syntactic dependency.

УДК 811.161.2'367.623

І.А. Мельник

СТУПЕНІ СИНТАКСИЧНОЇ УСТАЛЕНОСТІ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ ДІЄСЛІВНИХ АНАЛІТИЧНИХ СИНТАКСИЧНИХ ТРАНСПОЗИТИВ

У студії з'ясовано сутність та межі поширення відприкметникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції, проведено диференціацію відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів за ступенями їхньої синтаксичної усталеності в сучасній українській мові.

Ключові слова: прикметник, дієслово, морфема-зв'язка, відприкметниковий дієслівний аналітичний синтаксичний транспозит, присудок, предикат, валентність, актант.

У новітніх граматичних описах прикметник кваліфікують як периферійну частину мови, що позначає ознаку предмета, має зумовлені опорним іменником абсолютно словозмінні морфологічні категорії роду, числа та відмінка, виконує формально-синтаксичну позицію приіменникового другорядного члена, семантико-синтаксичну позицію атрибутивної синтаксеми та комунікативну функцію теми чи реми або є складником комплексної теми чи реми [3, 121]. Як бачимо, граматичну периферійність прикметника передовсім пов'язують із його вживанням у периферійній зоні реченнєвої конструкції та вираженням нецентральных семантико-синтаксичних функцій. Проте, крім первинних позицій, зазначеному лексико-граматичному класові слів властиве вторинне синтаксичне використання у функціях інших частин мови, з-поміж яких присудкова є найпоширенішою. Про особливості вживання прикметників у позиції присудка йдеться в граматичних студіях О.М. Пешковського [9], І.Р. Вихованця [1; 2], А.П. Грищенка [4], М.Я. Плющ [12], І.А.Пасічник [8], В.А. Тимкової [15], К.О. Косенко [5] та ін. У два останні десятиріччя українські дослідники зосереджують свою увагу на валентному потенціалі та реченнєвотвірній здатності прикметникових форм у ролі організувального центру семантико-синтаксичної структури речення [3; 6; 8; 15], а також на вториннопредикативних функціях цього лексико-граматичного класу слів [11]. Проте в україністиці немає спеціальних праць, у яких би з нових методологічних позицій було проведено системне дослідження прикметникових форм із подальшою їхньою диференціацією за ступенями дієслівної синтаксичної усталеності. Тому мету нашої студії вбачаємо в поглибленому цілісному вивченні відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, з'ясуванні ступенів їхньої синтаксичної усталеності в сучасній українській мові. Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) з'ясувати сутність та межі поширення відприкметникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції; 2) диференціювати похідні дієслівні утворення за ступенями предикативної усталеності; 3) виявити вплив валентних спроможностей зазначених дієслівних дериватів на ступені їхньої синтаксичної закріпленості; 4) встановити кореляції обсягу семантико-синтаксичної валентності відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів зі ступенями їхньої предикативної усталеності.

Уживання інших частин мови в присудковій функції дієслова стає можливим завдяки транспозиційним міжчастиномовним переходам, яскравим виявом яких є синтаксичний ступінь відприкметникової вербалізації. За синтаксичного переходу прикметникові форми частково набувають притаманних дієслову парадигматичних ознак, а також модифікують вихідні прикметникові категорії, що

засвідчує функційну нейтралізацію категорійних ознак прикметника, яка не передбачає їхнього формального усунення. Синтаксичний ступінь відприкметникової дієслівної транспозиції уможливорює аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути*, що «нейтралізує іменникові граматичні категорії і морфологічно закріплює дієслівні граматичні категорії часу, способу та ін.» [1, 117]. Прикметник, що заступає позицію присудка, Л. Теньєр називає «структурним еквівалентом дієслова» [14, 170]. Будь-який прикметник, що функціонує в присудковій позиції, зазнає синтаксичного переходу в дієслівну сферу. Хоча є всі підстави стверджувати, що синтаксична дієслівна транспозиція більшою мірою має стосунок до якісних прикметників – виразників власне-ознаки, що в структурі речення вступають у такі синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення до інших одиниць, як і дієслова. Прикметник у присудковій позиції є обов'язковим компонентом формально-синтаксичної структури двоскладного речення, що перебуває з підметом у предикативному зв'язку, який зреалізовано між головними членами речення у формі координації. Остання поєднує в собі способи керування та узгодження: присудок суворо регламентує форму підмета, який представлений у називному відмінку, – з одного боку, а підмет визначає форми роду, числа та особи присудка – з другого боку: *Скелі голі...* (Костенко, 304); *Дівча <...> маленьке...* (Слапчук, 16); *...я буду різний* (Слапчук, 51); *Вода <...> була холодна й солодка* (Загребельний, 549); *Небо в сутінь буває сірим* (Симоненко 1, 87). Предикативний зв'язок виступає фундаментом визначального різновиду простих речень – двоскладних конструкцій як такий, що здатний за відсутності інших синтаксичних зв'язків утворювати просте з формально-синтаксичного погляду речення, яке наділене не тільки граматичною, але й інформативною достатністю, що дає змогу кваліфікувати його як мінімальне повідомлення, незалежне від контексту. Роль предиката якості в семантико-синтаксичній структурі речення визначають як організувальну. Від його семантико-синтаксичної валентності залежить кількість і якість субстанційних синтаксем, навіть найголовнішої суб'єктної, у простому семантично елементарному реченні. Про своєрідність прикметникової форми, що виявляє здатність до поєднання із залежною іменниковою словоформою свого часу писав ще О.О. Потебня: «Основний фон (тіло) речення полягає в узагальненні прикметника, його мислимості в предметі, однак нове значення орудного дещо віддаляє прикметник від предмета: «висок ростом» означає, що висота полягає в зрості і разом з ним відноситься до підмета» [13, 464–465].

Відприкметникова дієслівна аналітична синтаксична транспозиція закріплена семантико-синтаксичною валентністю, обсяг якої не можна визначити суто теоретично для всіх похідних дієслівних утворень загалом. Після системного аналізу відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитивів ми дійшли висновку: для тих відприкметникових дієслівних утворень, що зафіксовані в присудковій функції як первинній формально-синтаксичній функції, характерне збільшення валентного потенціалу, що не виходить поза межі трьох залежних семантико-синтаксичних позицій: лівобічної суб'єктної та двох правобічних – об'єктної й адресатної або лівобічної суб'єктної та двох правобічних об'єктних – власне-об'єктної й об'єктної із семантикою обмеження. Такий набір залежних іменникових компонентів властивий лише незначній частині зазначених відприкметникових дієслівних деривативів.

У граматичній системі української мови обсяг семантико-синтаксичної валентності відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитивів співвідносний зі ступенями їхньої синтаксичної усталеності: дво- і тривалентні похідні дієслівні утворення закріплені звичайно в присудковій позиції як первинній формально-синтаксичній позиції, для одновалентних відприкметникових дієслівних синтаксичних деривативів функція присудка є не типовою, вторинною. Важливо зазначити, що для більшості прикметників сучасної української мови вживання в постпозиції щодо іменників є вторинним. У присудковій ролі набули поширення звичайно якісні прикметники – виразники власне-ознаки як безпосередньої властивості предмета, а відносні зафіксовані зрідка. Спорадичне функціонування у предикативній позиції останніх, очевидно, можна пояснити специфікою їхньої семантики, зумовленою значенням слів, від яких вони утворені.

Як уже було зазначено вище, синтаксичний перехід у сферу дієслова властивий насамперед лексико-граматичному розряду якісних прикметників. Мінімального ступеня синтаксичної усталеності зазнають передовсім ті прикметникові форми, для яких присудкова позиція є вторинною. Вони звичайно спеціалізовані на вираженні постійних, внутрішніх ознак істот або предметів дійсності, що здебільшого не виходять за їхні межі, і позначають: 1) фізичні та фізіологічні особливості людей: **безсилий, болісний, голосистий, дряхлий, живий, здоровий, зрячий, кволий, мертвий, німий, рослий, тверезий, хворобливий, хирлявий, чутливий, щуплий** тощо; 2) їхню схильність до певної дії або стану: **блудний, гамірливий, глузливий, говіркий, діловитий, діяльний, доскіпливий, жалібний, жартівливий, забіякуватий, забобонний, заощадливий, крикливий, лепетливий, мовчазний, мстивий** і под.;

3) емоційно-психічний стан, волю, темперамент: **боязкий, вольовий, гнівний, емоційний, енергійний, жвавий, лякливий, меланхолічний, млявий, нервовий, оптимістичний, печальний, радісний, спритний, тихий, щасливий** і т.д.; 4) вдачу, характер людини, її морально-етичні якості, духовний світ: **акуратний, бадьорий, врівноважений, гордий, гречний, добрий, інтелігентний, лагідний, ледачий, мужній, сердитий, слухняний, суворий, турботливий, уважний, хоробрий** тощо; 5) вік, сімейний стан людини: **дорослий, дряхлий, зрілий, літній, малолітній, неповнолітній, престарілий, поважний, сімейний, юний** тощо; 6) її інтелектуальні спроможності: **бездумний, вдумливий, грамотний, дурний, ерудований, здібний, здогадливий, метикуватий, нерозумний, нерозсудливий, розумний, розсудливий, тямкий, тямовитий, тямущий, хитромудрий** і под.; 7) матеріальний достаток людини: **багатий, бідний, заможний, злиденний, небагатий, незаможний** та ін.; 8) її зовнішні ознаки: **босий, голий, заспаний, імпазантний, лисий, миршавий, молодистий, моложавий, рум'яний, русявий, ставний, стрункий, сухорлявий, худорлявий, чорнявий** тощо; 9) деякі інші якості людини: **безталанний, вільний, одинокий, самотній, сиротливий** тощо; 10) фізичні та функційні особливості тварин: **баский, брикливий, везучий, властий, жуйний, лютий, пернатий, плавний, повзучий, рунистий** та ін.; 11) масть тварин: **буланий, вороний, гнідий, зозулястий, карий, мишастий, мурий, половий, попелястий, чалий** тощо; 12) смакові особливості: **апетитний, гіркий, здобний, кислий, негіркий, несмачний, несолодкий, пекучий, прісний, пряний, смачний, солодкий, терпкий** і под.; 13) ознаки, що сприймаються органами слуху: **басистий, брязкітливий, верескливий, голосний, гучний, дзвінкий, звучний, лункий, ляскучий, оглушливий, пискливий, протяжний, рокітливий, силпий, скреготливий, тихий** та ін.; 14) ознаки, що сприймаються нюхом: **ароматний, ароматичний, духмяний, запахущий, запашний, запашистий, пахучий, приємний, п'янкий, смердючий, сморідний** тощо; 15) ознаки, що відчуються на дотик: **вогкий, гарячий, жаркий, колючий, паркий, пекучий, слизький, сухий, теплий, холодний, шорсткий** та ін.; 16) стосунок до простору, форму, обсяг, відстань, вагу тощо: **близький, важкий, вузький, габаритний, глибокий, грубий, довгий, ємний, короткий, круглий, легкий, масивний, мілкий, місткий, рівний, розлогий** і под.; 17) темпоральні прикметники: **архаїчний, давній, довгожданий, довгоочікуваний, довготривалий, довговічний, древній, застарілий, затяжний, короткий, миттєвий, моментальний, своєчасний, старий, терміновий** та ін.; 18) ознаки, що є наслідком дії: **вивітрілий, в'ялий, гнилий, горілий, достиглий, жовклий, задимілий, зім'ятий, зрілий, линялий, мерзлий, протрухлий, пухлий, розкипілий, розсохлий, стиглий** і под.; 19) фізичні властивості предметів: **буйний, вологий, гінкий, їдкий, ковзкий, ламкий, липкий, міцний, мокрий, мулкий, м'який, прозорий, пухкий, рвучкий, рідкий, слизький** тощо; 20) їхні функційні властивості: **вадливий, гойний, гулкий, деркотливий, заглушливий, загрозливий, запаморочливий, заперечний, заразний, заспокійливий, лячний, прохальний, п'янкий** і т.д.; 21) структурні особливості предметів: **густий, однорідний, простий, розсипний, складний** тощо; 22) їхню цінність: **виключний, відбірний, дешевий, добірний, дорогий, цілющий** і под.; 23) зовнішні ознаки предметів: **ажурний, бахматий, виложистий, вилощений, гладкий, глянсуватий, закіптявілий, картатий, корявий** тощо; 24) наявність або відсутність кольору та його відтінків: **білий, блакитний, голубий, жовтий, зелений, коричневий, ліловий, рожевий, рудий, темний, світлий, сизий, синій, сірий, червоний, чорний** і т.д.; 25) вирізняльне значення: **живописний, єдиний, грандіозний, колосальний, незрівнянний, неймовірний, неповторний, непорівнянний, нечисленний** тощо; 26) деякі інші ознаки: **буквальний, загальний, екстремний, дійсний, дружний, індивідуальний, реальний, спорадичний, точний** і под., наприклад: *Цей чоловік живий* (Загребельний, 345); *Сулейман був старий* (Загребельний, 507); *...я був щасливий* (Шевчук, т.1, 336); *Та вона була доросла* (Шевчук, т.1, 386); *Обличчя було червоно-жовте* (Шевчук, т. 2, 393); *І серце міцне, і легені здорові* (Костенко, 401); *А проміння довге...* (Симоненко 1, 69); *Мед із квіток кульбаби густий, яскраво жовтий* (Станкевич, 56); *М'ясо морського йоржа дуже смачне...* (Станкевич, 53); *Тіло [лина.-І.М.] товсте, доволі високе...* (Станкевич, 45). Подана семантична класифікація побудована звичайно з урахуванням первинного значення якісних прикметників, оскільки їхні вторинні значення переважно потрапляють у площину основних значень інших багатозначних слів.

Крім указаних семантичних груп, що утворюють центр якісних прикметників і мають потенційну здатність до вираження аналітичної синтаксичної дієслівності, варто виділити певну периферію. До периферії належать слова, що мають складнішу семантичну природу, ніж прикметники, що формують ядро зазначеного класу. Ці прикметники, подібно до відносних прикметників, утворені від іменників конкретної семантики, проте їхні суфікси, крім граматичної ролі, мають лексико-семантичне навантаження і передають власне-ознаку. Вони найчастіше позначають: 1) зовнішні ознаки людей: **бедратий, бородатий, броватий, волосатий, вусатий, головатий, жиливий, зубатий, кошлатий, кучерявий, носатий, окатий, чубатий**

тощо; 2) зовнішні ознаки тварин: **бокастий, дзьобатий, крилатий, кудлатий, тупорилий, мордатий** і т.д.; 3) структурні властивості предметів: **багnistий, болотистий, кам'яnistий, крупnistий, піскуватий, пористий** тощо; 4) сконцентровану ознаку: **вапnistий, вїстий, дїрчастий, жолудистий, дерев'яnistий, зерnistий, іскристий, крохмалистий, плечистий, променистий, стовбуристий** і под.; 5) зовнішньо-конфігураційні особливості предметів: **бахромчастий, вибоїстий, волохатий, вузликуватий, горбистий, гористий, пінистий, пухирчастий, пухнастий** тощо, наприклад: [Грім.–І.М.] **зривастий** (Костенко, 95); ...**синьор носатий** (Костенко, 467); **Схили крем'янисті** (Костенко, 448); ...**музика вогниста!** (Костенко, 408); ...**посмішка землиста** (Костенко, 337); ...**чоботи – дїряві** (Симоненко 2, 301); **Олень із Барана хотів покекувати: «Який же ти, – сказав йому, – рогатий!»** (Симоненко 2, 184); **Вона [лісостепова ділянка. – І.М.] горбиста** (ЄБВО, 69).

Зрідка синтаксичного переходу у сферу дієслова зазнає перехідний семантико-граматичний розряд відносно-якісних прикметників, а також займенникові та порядкові прикметники, наприклад: ...**тепер для нас всі скіфи золоті** (Костенко, 438); ...**ноги в мене були ватяні, а голова гарбузяна** (Шевчук, т.1, 349); ...**права рука <...> зробилася дерев'яною...** (Вінграновський, 63); ...**сльози <...> срібні** (Вінграновський, 325); **В садах Лоренцо музи були інші** (Костенко, 501); **Жигмонт був уже їхнім** (Вінграновський, 317); ...**ти <...> отакий** (Шевчук, т.1, 407); ...**чи він такий тут перший?** (Костенко, 508). Їхнє функціонування у присудковій ролі є вторинним, зазначені прикметникові форми звичайно спеціалізовані на вживанні в позиції приіменникового другорядного члена речення.

Типовими виразниками аналітичної синтаксичної дієслівності у граматичній структурі української мови є частина прикметників, які позначають власне-ознаку істоти або предмета, що звичайно має обмеження у своєму вияві. Характерно, що такі прикметникові форми зафіксовані в присудковій як первинній та означальній як вторинній формально-синтаксичних функціях. Їхня формально-синтаксична присудкова спеціалізація засвідчує переміщення із власне-прикметникового у власне-дієслівне функціонування. Предикативну усталеність зазначених відприкметникових дієслівних утворень доповнюють деякі семантико-синтаксичні ознаки, що сигналізують про їхню невластиву природу. Маємо на увазі семантико-синтаксичну валентність цих транспозитів, що для реалізації своєї семантики вимагають, поряд і лівобічним актантом, один або два правобічних актанти. Найвищого (максимального) ступеня дієслівної синтаксичної закріпленості насамперед досягають ті відприкметникові транспозити, що наділені тривалентним потенціалом. Це звичайно лексеми **винний, винуватий** та ін., що функціонують зі значенням «який має борг» і конкретизують свою семантику через три облігаторні залежні позиції: суб'єктну, об'єктну й адресатну, наприклад: **Кому і що ми винні?** (Костенко, 404); **А що він винен [тобі.–І.М]?** (Симоненко 2, 237). Здатність до сполучення з такими залежними компонентами відприкметникові транспозити виявляють зрідка.

Функцію присудка визначаємо як типову, первинну, для прикметників **аналогічний, вдячний, відданий, відповідний, відомий, вірний, залежний, згодний, знаний, зобов'язаний, ідентичний, однаковий, подібний, популярний, рівний, схожий, тотожний** тощо, що позначають відповідність істоти, предмета іншим істотам, предметам, популярність або непопулярність особи, загальне визнання предмета серед інших, характеризують людину у зв'язках з іншими людьми, а також позначають підпорядкування особи, залежність предмета. Присудкову формально-синтаксичну позицію закріплює семантико-синтаксична валентність зазначених предикатних компонентів, що реалізують своє значення через три актанти: суб'єктний (облігаторний) і два об'єктні (один облігаторний і один факультативний), наприклад: **І ми його ніколи не забудем, бо діти в цьому схожі на митців** (Костенко, 394); **Я така вам вдячна [за все.–І.М]** (Шевчук, т.1, 253); **Він був вдячний їй за ці слова** (Загребельний, 305); **Ми перед вами <...> винувати...** (Симоненко 2, 102); **А може, він і сам у цьому винний?** (Костенко, 508).

За певних контекстних умов позицію присудка заступають прикметники **важливий, визначальний, ворожий, гарний, милий, осоружний, приємний, суттєвий, універсальний, хороший, цікавий, цінний** і под., що виражають позитивну або негативну оцінку предмета чи істоти або мають вирізняльне значення. Їхнє семантичне наповнення звичайно обмежено трьома залежними компонентами: одним облігаторним (суб'єктним) та двома факультативними (об'єктним із уточнювальною семантикою та об'єктним із обмежувальною семантикою), наприклад: ... **який неприємний для Хасекі Джюзел-ага [виглядом. – І.М]** (Загребельний, 404); ...**смішний був їй оцей окатий турок <...> вусами й густою бородою** (Загребельний, 25); **Не час йому страшний...** (Костенко, 477); **Вона тобі нелюба** (Костенко, 11). Характерно, що в позиції приіменникового другорядного члена речення ці лексеми зафіксовані частіше, ніж інші тривалентні прикметники. Факультативне вираження актантів у семантико-синтаксичних функціях об'єктів, на нашу думку, спричиняє їхнє часте переміщення з предикативної позиції в означальну.

Функцію присудка визначаємо як первинну для прикметників **адекватний, багатий, байдужий, витривалий, владний, гідний, згідний, знайомий, зобов'язаний, ласкавий, невіддільний, неможливий, необхідний, охочий, певний, потрібний, поширений, радий, спроможний, стійкий, сумісний, схильний, терплячий, уважний, чутливий**, тощо, що передовсім виражають активно-діяльні риси людей, їхні морально-етичні, емоційно-психічні якості, шанобливе ставлення до людини, характеризують людину з погляду її популярності або непопулярності, предмет у зв'язках з іншими предметами, а також визначають ступінь необхідності предмета, його відповідність чи невідповідність іншим предметам, достатній або недостатній вияв чого-небудь у предметі тощо. Первинна формально-синтаксична присудкова функція співвідносна з центральною семантико-синтаксичною позицією предиката, валентність якого зrealізовано у двох залежних облігаторних позиціях – суб'єктній та об'єктній: *Озера багаті на рибні ресурси* (ЄБВО, 47); *Султан був милостивий до своєї Хуррем* (Загребельний, 530); *І наш синьйор <...> прихильний був до тебе...* (Костенко, 479); *...така скупа на щастя доля...* (Костенко, 94); *...я тобі непотрібний* (Слапчук, 30). Зазначені відприкметникові транспозити кваліфікуємо як предикатні одиниці із середнім ступенем предикативної синтаксичної усталеності.

За відповідних умов у ролі присудка також зафіксовані прикметники **блідий, важкий, глибокий, досвідчений, дужий, здогадливий, компетентний, малий, міцний, мудрий, оригінальний, образливий, різноманітний, світлий, своєрідний, тихий, трагічний, фатальний** і под., що позначають фізичні особливості людини, її зовнішній вигляд та інтелектуальні спроможності, а також вказують на специфіку предмета, характеризують його з погляду розміру, форми і под. Валентну рамку зазначених предикатних одиниць обмежено двома залежними актантами: облігаторним суб'єктним та факультативним об'єктним, наприклад: *Тут наше небо зорями густе* (Костенко, 398); *[Писар.–І.М] прудкенький на ноги та веселий на очі* (Вінграновський, 278); *І чи сльози були завеликі, чи замале для них було горло...* (Вінграновський, 192); *... золота ханська пайза на шиї в Данила була, видно, й справді йому важка...* (Вінграновський, 51). Такі відприкметникові транспозити не завжди потребують експліцитного вираження актанта в семантико-синтаксичній функції об'єкта. Імплицитний вияв об'єктного компонента пов'язаний із семантичною самодостатністю предикатного знака, що і зумовлює його часте переміщення з присудкової позиції в означальну.

Синтаксична дієслівна усталеність характерна також для низки коротких форм прикметників, зокрема: **варт, винен, владен, годен, готов, згоден, повен, повинен, потрібен, рад** тощо, напр.: *Хто славен був, хто, може, і забутий* (Костенко, 391); *А місяць все такий же: і молодик, і повен...* (Костенко,); *І хто всіляким ідолом і владам ладен кадити Херувимський ладан* (Костенко, 216). Решта коротких прикметникових форм спеціалізована на вживанні в означальній позиції.

Ступеньовані прикметники як типові виразники аналітичної синтаксичної дієслівності зафіксовані в первинній формально-синтаксичній позиції присудка та первинній семантико-синтаксичній функції предиката. Вперше в українському мовознавстві предикативну позицію як первинну для ступеньованих прикметників визначає І.Р. Вихованець [1, 173–176; 2, 139–142]. Цю думку вченого підтримує і розвиває Н.М. Костусяк, аналізуючи категорію ступенів порівняння прикметників і прислівників [6]. Протилежну позицію знаходимо в ряді граматичних досліджень, де типовим є нерозрізнення специфіки окремих прикметникових форм – форм звичайного ступеня (вихідної прикметникової форми), вищого ступеня (компаратива) і найвищого ступеня (суперлатива). Дослідники часто не беруть до уваги те, що первинною для ступеньованих прикметників є предикативна позиція, а вторинною – атрибутивна. Прикладом такого нерозмежування є розгляд А.П. Грищенком усіх прикметникових форм як таких, яким властиві єдині синтаксичні функції [4]. Дотримуючись концепції І.Р. Вихованця, повністю поділяємо думку вченого про те, що грами вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників у типових виявах займають не приіменникову синтаксичну позицію, а присудкову, яка властива дієслову [1, 173–176; 2, 139–142].

Грамемам вищого ступеня порівняння, порівняно з вихідними прикметниковими формами, властиве «збільшення ступеня вияву якості, тобто стосунок до модифікаційного типу словотворення, з одного боку, і збільшення кількості обов'язкових актантів порівняно з вихідною актантною ситуацією – з іншого боку» [2, 142]. Валентна актантна деривація, зокрема її різновид «підвищувальна» деривація зумовлює більшу кількість облігаторних актантів: лівобічного суб'єктного та правобічного об'єктного, пор. [2, 139–142; 10, 208–219; 16, 139–161], наприклад: *Криниця глибша від самого неба ...* (Слапчук, 7); *Геній <...> дужчий за деспотів* (Загребельний, 350); *Острог видався не ліпшим від монастиря* (Вінграновський, 236); *Солодший від меду цей сніговий кавун!* (Вінграновський, 341). Прикметники зі значенням найвищого ступеня порівняння реалізують свою семантику через один облігаторний (суб'єктний) і один факультативний (об'єктний) компоненти: *Ви найбільший з усіх султанів, то чому маєте зберігати звичаї?* (Загребельний,

232); *Тканини – найбагатіші з усіх знаних* (Загребельний, 238); ... *ти – найвродливіша і найчарівніша між квітів, я – найнещасніший серед людей* (Слапчук, 11). Необов'язкове лексичне вираження факультативного компонента зумовлює переміщення суперлатива з присудкової позиції в означальну.

Отже, синтаксичний ступінь відприкметникової дієслівної аналітичної транспозиції можливий лише за наявності експліцитно чи імпліцитно вираженої дієслівної власне-зв'язки *бути*, зрідка – інших невластивих зв'язок, які, будучи спеціалізованим аналітичним засобом вираження синтаксичної дієслівності, нейтралізують визначальну для прикметника категорію відмінка, модифікують категорії числа й роду і відповідно закріплюють дієслівні категорії часу, способу, особи та зрідка виду. Набуваючи парадигматичних характеристик дієслова, відприкметникові дієслівні транспозити закріплюють також їхні синтагматичні особливості, які насамперед відображені у валентних спроможностях прикметникових предикатів. Тривалентні відприкметникові дієслівні утворення кваліфікуємо як предикатні одиниці з найвищим (максимальним) ступенем предикативної синтаксичної усталеності. Двовалентні відприкметникові дієслівні транспозити – як предикатні компоненти з характерним середнім ступенем дієслівної синтаксичної закріпленості. Одновалентність відприкметникових похідних утворень відповідно зумовлює їхній низький (мінімальний) ступінь присудкової синтаксичної усталеності. Задекларований новий підхід до тлумачення ступенів синтаксичної усталеності відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів вважаємо перспективним для подальшого вивчення зазначених похідних утворень на тлі формальних і семантичних реченневих побудов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] : [монографія] / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Городенська К.Г. Реченнєвотвірний потенціал предикатів якості / К.Г. Городенська // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць [укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 27–31.
4. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / А.П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.
5. Косенко К.Г. Предикатна основа та семантико-граматична диференція дієслівних зв'язок в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Косенко Катерина Олександрівна. – К., 2009. – 192 с.
6. Костусяк Н.М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників [Текст] : [монографія] / Н.М. Костусяк. – Луцьк : Вежа. – 2002. – 179 с.
7. Костусяк Н.М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови [Текст] : [монографія] / Н.М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 450 с.
8. Пасічник І.А. Категорія валентності предикативних прикметників [Текст] : [монографія] / І.А. Пасічник. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 183 с.
9. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – М.; Л. : Учпедгиз, 1938. – 451 с.
10. Пługнян В.А. Общая морфология : Введение в проблематику / В.А. Пługнян. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 383 с.
11. Плющ М.Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний – комунікативно-прагматичний аспекти) : навч. посібник / М.Я. Плющ. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 92 с.
12. Плющ М.Я. Синтаксична транспозиція відмінкових форм прикметника у предикативній позиції / М.Я. Плющ // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. редактор М.Я. Плющ. – К. : НПУ імені Драгоманова, 2001. – [випуск 7]. – С.86–90.
13. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике : в 2 т. / А.А. Потєбня. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.
14. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.
15. Тимкова В.А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові [Текст] : [монографія] / В.А. Тимкова. – К. : Кондор, 2005. – 134 с.
16. Чейф У.Л. Значение и структура языка / У.Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 482 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Вінграновський – Вінграновський М.С. Вибрані твори : у 3 т. / М.С. Вінграновський. – Тернопіль : Богдан, 2004. – Т.2 : Северин Наливайко : [роман]. – 400 с.
- Загребельний – Загребельний П.А. Роксолана : [роман] / П.А. Загребельний. – К. : Рад. письменник, 1980. – 574 с.
- ЄБВО – Євроворонецький Буг : Волинська область / за ред. Б.П. Клімчука, П.В. Луцишина, В.Й. Лажніка. – Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. ун-ту, 1997. – 448 с.
- Костенко – Костенко Л.В. Вибране / Л.В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 560 с.
- Симоненко 1 – Симоненко В.А. Берег чекань : [поезії] / В.А. Симоненко. – К. : Сучасність, 1973. – 310 с.
- Симоненко 2 – Симоненко В.А. У твоєму імені живу / В.А. Симоненко. – К. : Веселка, 1994. – 293 с.
- Слапчук – Слапчук В. Мовчання адресоване мені / В. Слапчук. – Дрогобич : Відродження, 1996. – 320 с.
- Станкевич – Станкевич Т.О. Атлас тварин і рослин України : ілюстративне енциклопедичне видання / Т.О. Станкевич. – Харків : Галант, 2010. – 64 с.
- Шевчук – Шевчук В.О. Стежка в траві. Житомирська сага : у 2-х т. / В.О. Шевчук. – Харків : Фоліо, 1994. – Т.1. – 494 с.; – Т.2. – 526 с.

В статье выяснена сущность и пределы распространения отадективной глагольной аналитической синтаксической транспозиции, проведена дифференциация отадективных глагольных аналитических синтаксических транспозитов за уровнями их синтаксической закрепленности в современном украинском языке.

Ключевые слова: прилагательное, глагол, морфема-связка, отадективный глагольный аналитический синтаксический транспозит, сказуемое, предикат, валентность, актант.

The article deals with the essence and the boundaries of spread the adjectivized verbal analytical syntactic transposition, that was clarified. Besides, the differentiation of adjectivized verbal analytical syntactic transpozits was conducted according the degree of its syntactic sustainability in the modern Ukrainian language.

Key words: adjective, verb, morpheme-bunch, adjectivized verbal analytical syntactic transpozits, subject, predicate, valency, actant.

УДК 811.161.2'367.2

Н.В. Мелекссцева

СПІВВІДНОШЕННЯ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ ТА ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУР РЕЧЕНЬ З ПРЕДИКАТАМИ НАЯВНОСТІ / ВІДСУТНОСТІ

У статті здійснено аналіз співвідношення семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури речень з предикатами наявності / відсутності. Встановлено причини кореляції, диференційовано предикати наявності / відсутності та їхні семантичні різновиди за здатністю утворювати корелятивні й некорелятивні типи відношень.

Ключові слова: предикат наявності / відсутності, кореляція, корелятивні / некорелятивні відношення, семантико-синтаксична структура речення, формально-синтаксична структура речення.

Предикати наявності / відсутності утворюють організаційний центр буттєвих речень і констатують або заперечують факт існування предметів, явищ, подій, а також відображають способи існування фрагмента буття.

Предикати із семантикою екзистенції та синтаксичні конструкції з ними неодноразово досліджували російські й українські лінгвісти (Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булигіна, Н.В. Деєва, О.І. Леута, Л.І. Лонська, О.М. Селіверстова, Є.М. Ширяєв та інші). Проте й сьогодні залишається цілий ряд недосліджених питань, зокрема симетрійно-асиметрійні відношення між семантико-синтаксичним і формально-синтаксичним рівнями речень з предикатами наявності / відсутності.

Мета наукової розвідки – здійснити аналіз співвідношення семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структур речень з предикатами наявності / відсутності в сучасній українській мові. Для досягнення сформульованої мети потрібно розв'язати такі основні завдання: 1) встановити причини симетрії / асиметрії між синтаксичними рівнями речення; 2) проаналізувати семантико-синтаксичну та формально-синтаксичну структуру буттєвих речень з предикатами наявності / відсутності в сучасній українській мові, схарактеризувати взаємозв'язок між ними; 3) диференціювати предикати наявності / відсутності та їхні семантичні різновиди за здатністю утворювати корелятивні й некорелятивні типи відношень.

Семантико-синтаксичну структуру речення формує предикат, який своєю валентністю програмує кількісно-якісний склад субстанціальних синтаксем і визначає їхні функції. Лівобічний аргумент (суб'єкт) є завжди обов'язковим, тоді як правобічний (об'єкт, адресат тощо) може належати або не належати до реченнєвої рамки [2, 137].

Формально-синтаксичний рівень речення має певну організацію. Дослідження компонентного складу цього рівня характеризується кількома основними підходами. Тривалий час у лінгвістиці панівну позицію займала вербоцентрична теорія (Л. Теньєр), згідно з якою підмет залежить від присудка, оскільки останній програмує всі валентно пов'язані з ним іменникові члени речення. Присудок посідає центральне місце у структурі речення, йому підпорядковані інші члени. Підмет виступає головним, найближчим до присудка «додатком», який відповідає на питання називного відмінка. Крім підмета, у реченнєвій структурі функціонують й інші «додатки»: прямий (відповідає на питання знахідного відмінка без прийменника) та непряий (відповідає на питання всіх інших відмінків, а також і знахідного з прийменником) [1, 290–293].

У сучасному мовознавстві поширений другий підхід, за яким вершиною речення є не один компонент, як на семантико-синтаксичному рівні – предикат і його валентність, а два – підмет і присудок [4, 23–25; 5, 77]. Вони утворюють предикативну пару головних членів (предикативну основу) речення й однаковою мірою передбачають один одного: форма підмета залежить від семантичних особливостей